

Μία προσέγγιση της εξουσίας επί του σώματος
με αφορμή του Sade και Foucault

Η προβληματική που θα απασχολήσει το υπάρχον δοκίμιο με αφορμή το έργο του Μαρκήσιου Ντε Σαντ και το Φουκωϊκό ανάγνωσμα εστιάζει στο ζήτημα της κυρίαρχης εξουσίας η οποία εγγράφεται μέσα στο σώμα και δύναται να αποτελέσει μια «γενέθλιο γη», μια νέα τεχνολογία διαχείρισης και χειραγώγησης του εκάστοτε υποκειμένου.

Ο Φουκώ στρέφεται στον Σαντ για να αναζητήσει μια απογυμνωμένη από οποιαδήποτε διαλεκτική, ζωή. Χωρίς τη θεϊκή ύπαρξη, αναγνωρίζει την υπέρβαση που κινείται στα όρια της καταστροφής και προχωρά προς την εμπειρική συγκρότηση ενός δυναμικά ελεύθερου υποκειμένου.¹

Τη δική του θεωρία περί της γενεαλογίας, αναγνωρίζει ο γάλλος στοχαστής ανάμεσα στην αλήθεια, την εξουσία και την ηθική. Η αλήθεια ως μέσο συγκρότησης της υποκειμενικής γνώσης, η εξουσία ως μέσο συγκρότησης των δρώντων υποκειμένων και η ηθική ως μέσο συγκρότησης των ηθικών δρώντων.²

Κι αν «η αλήθεια είναι ένα πράγμα αυτού του κόσμου»,³ τότε οφείλει να προειδοποιήσει και να ομολογήσει την ταύτισή της με την εξουσία. Παντού στη φύση, εξουσία και αλήθεια συνδέονται μέσω ενός «κοινού συστήματος καθορισμένων διαδικασιών για την παραγωγή, τη ρύθμιση, τη διανομή, την κυκλοφορία και τη λειτουργία των αποφάνσεων».⁴

¹ Κατερίνα Κέη, *Η περιπέτεια της υποκειμενικότητας στο έργο του Μισέλ Φουκώ*, <http://www.frenchphilosophy.gr/wp-content/uploads/2013/11/Kei-K.-H-peripeiteia-tis-ypokeime-nikotitas-sto-ergo-tou-M.-Foucault.pdf>, σ. 3 (ανάκτηση: 23.09.2015).

² Μισέλ Φουκώ, *Εξουσία, Γνώση, Ηθική*, Ύψιλον, Αθήνα 1987, σ. 97.

³ Richard Wolin, *Η γοητεία του Ανορθολογισμού, το ειδύλλιο της διανόησης με τον φασισμό. Από τον Νίτσε στον Μεταμοντερνισμό*, Πόλις, Αθήνα 2007, σ. 87.

⁴ Στο ίδιο.

Στις σελίδες που ακολουθούν πραγματοποιείται μια πρώτη προσέγγιση στο κείμενο «Διάλογος ανάμεσα σε έναν ιερωμένο και έναν ετοιμοθάνατο» και στη θεωρία του Σαντ περί ελεύθερης βουλήσεως. Στη συνέχεια καταγράφεται η θέση του Φουκώ για την προέλευση της ηθικής και το ταξίδι της μέσα στο χρόνο. Έπειτα, γίνεται λόγος για την ομολογία και τη σύνδεσή της με την ψυχαναλυτική πρακτική.

Το σχήμα που ακολουθείται στοχεύει σε μια θεωρητική κατασκευή δόμησης ορισμένων εννοιών του Φουκώ που βασίζονται στη διαλεκτική της ηθικής και της ομολογίας. Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι να αναδείξει μέσα από διαφορετικά επίπεδα το πολιτικό, ηθικό, κοινωνικό και φιλοσοφικό πρόβλημα που τίθεται αναφορικά με το άτομο, την πειθάρχηση και την τελική του φυγή από τα δεσμά που τον αιχμαλωτίζουν. Σκοπός επίσης, είναι μέσα από την παρούσα εργασία να πραγματοποιηθεί ένας προβληματισμός της εξουσίας επί του σώματος με κυρίαρχη τη θέση του γάλλου στοχαστή περί απελευθέρωσης του ατόμου μέσω της απόρριψης της ατομικότητας και της προώθησης νέων μορφών υποκειμενικότητας.¹

Ανάμεσα σε δύο κόσμους

*[...] Η λογική φίλε μου, και μόνο η λογική πρέπει να μας προειδοποιεί ότι το να βλάπτουμε τους όμοιούς μας δεν μπορεί ποτέ να μας κάνει ευτυχείς· όσο για την καρδιά, μας λέει ότι το να συμβάλλουμε στην ευδαιμονία τους είναι η μεγαλύτερη ευδαιμονία που μας έχει χαρίσει η φύση επί της γης. Όλη η ανθρώπινη ηθική περικλείεται σε αυτή τη φράση: κάνε τους άλλους τόσο ευτυχείς όσο επιθυμείς να είσαι και μην τους κάνεις ποτέ περισσότερο κακό από εκείνο που θα ήθελες να σου κάνουν. Αυτές, φίλε μου, είναι οι μοναδικές αρχές που θα πρέπει να ακολουθούμε και δεν χρειάζεται ούτε θρησκεία ούτε θεός για να το απολαύσει και να το αποδεχτεί κανείς: χρειάζεται μονάχα καλή καρδιά [...]*²

[...] Απαρνήσου την ιδέα ενός άλλου κόσμου, δεν υπάρχει. Μην απαρνηθείς όμως την απόλαυση της ευτυχίας και την υλοποίησή της. Αυτός είναι ο μόνος τρόπος που σου προσφέρει η φύση για να

¹ Μισέλ Φουκώ, *Η μικροφυσική της εξουσίας*, Ύψιλον, Αθήνα 1991, σ. 86.

² D.A.F. De Sade, *Διάλογος ανάμεσα σε έναν ιερωμένο και έναν ετοιμοθάνατο*, μτφρ. Διονυσοπούλου Σοφία, Αθήνα, Άγρα 2006, σ. 29.

ζευγαρώσεις την ύπαρξή σου ή να την εξαπλώσεις... Φίλε μου, η ηδονή υπήρξε πάντοτε το πολυτιμότερο αγαθό μου, σε όλη μου τη ζωή της άναβα καντήλι, τώρα θέλω εγώ να σβήσω στα χέρια της: το τέλος μου πλησιάζει, έξι γυναίκες ωραιότερες από το φώς της μέρας βρίσκονται στο διπλανό δωματάκι, τις φύλαγα για τούτη τη στιγμή ᾗ πάρε το μερίδιό σου, προσπάθησε, όπως και εγώ, να ξεχάσεις στα στήθη τους όλες τις μάταιες σοφιστείες της προκατάληψης και όλα τα ανόητα λάθη της υποκρισίας.¹

Τα παραπάνω αποσπάσματα αποτελούν μέρος της φιλοσοφικής πραγματείας που αναπτύσσει ο Μαρκήσιος Ντε Σαντ στο έργο του «Διάλογος ανάμεσα σε έναν ιερωμένο και έναν ετοιμοθάνατο». Ουσιαστικά, πρόκειται για ένα κείμενο που ξεπερνά κατά πολύ τη προβληματική του αγνωστικισμού εστιάζοντας κατά κύριο λόγο στην έλλειψη πίστης στον Θεό και θέτοντας ανοιχτά ερωτήματα περί ηθικής προαιρέσεως και ελεύθερης βουλήσεως. Ο άθεος ετοιμοθάνατος παραθέτει στον ιερωμένο τα επιχειρήματά του περί φυσικής καταγωγής των ηδονών και προτρέπει τον ίδιο να αποβάλει τις προκαταλήψεις που του γεννά η λογική προκειμένου να τελειοποιήσει και να κατανοήσει τη πραγματική του φύση.²

Παρόλο που το μεγαλύτερο μέρος του κειμένου εστιάζει στη θέση περί της κατασκευής του Θεού και της σύνδεσής του με την ανάγκη του ανθρώπου να αποδεχτεί μια ανώτερη δύναμη, κινητήρια των λόγων και των έργων του, ο Σαντ, εμμένει στο ζήτημα της ηθικής ευθύνης και το συνδέει με τη δυνατότητα επιλογής που χαρακτηρίζει το κάθε άτομο ξεχωριστά.

Φαινομενικά πρόκειται για μια διαλεκτική ενάντια στο καθολικό δόγμα, ιδωμένη και μετουσιωμένη μέσα από την άθρη φωνή του μαρκήσιου. Στην ουσία, ωστόσο, έχουμε να πραγματευτούμε δυο διαφορετικούς κόσμους: ο ένας, ο κόσμος των αισθήσεων και ο άλλος ο κόσμος, αυτός των προκαταλήψεων. Ο κόσμος της σοφίας που προκύπτει μέσα από τη

¹ Στο ίδιο, σ. 30.

² Στο ίδιο, σ. 10-11: «[...] Η φύση με γέννησε με ζωηρές ορέξεις και πάθη ισχυρότατα ᾗ ήρθα στον κόσμο μόνο και μόνο για να παραδοθώ σε αυτά και να τα ικανοποιήσω και, καθώς οι επιπτώσεις της ύπαρξής μου αποτελούν μονάχα αναγκαίες σχετικές με τις γενεσιουργές βλέψεις της φύσης ή αν προτιμάς, ουσιώδεις απόρροιας των σχεδίων της για μένα με βάση πάντοτε τους νόμους της, μετανιώνω λοιπόν που δεν αναγνώρισα όσο θα έπρεπε την παντοδυναμία της και οι μοναδικές μου τύψεις σχετίζονται με την πενιχρή, εκ μέρους μου, χρήση των δυνατοτήτων [...] με τις οποίες με προίκισε για να την υπηρετήσω».

παντοδυναμία του Δημιουργού, έρχεται σε σύγκρουση με τον κόσμο που αποδέχεται το αυτονόητο ακολουθώντας τις ορέξεις και τα πάθη του. Το σφάλμα, η αμαρτία, η ανθρώπινη ευπάθεια, το λάθος, η βία κατά της επιθυμίας, έννοιες και πρακτικές σύμφυτες με την αρρώστια και τη διαστροφή, περιπλέκονται σε όλο το κείμενο προκειμένου να δημιουργήσουν μια δεοντολογική ηθική θεωρία ανάμεσα στον κόσμο των καταραμένων και σε αυτών των ενάρετων.

Ο λόγος της σφήκας που βυθίζει το κεντρί της στο δέρμα χωρίς καμιά απολύτως προειδοποίηση και δε φέρει καμιά ενοχή για αυτό¹ ενυπάρχει σε αρκετά σημεία του συγκεκριμένου κειμένου. Σαν από υποχρέωση στην ίδια του τη φύση το υποκείμενο καθίσταται, για τον φιλόσοφο Σαντ, δέσμιος της αλήθειας που πηγάζει από Εκείνη. Η φύση τον καλεί. Μοναδική ορμή των επιθυμιών του, ξεκομμένη από τις ρίζες που μπολιάζει ο φόβος και ο τρόμος μεταμορφώνεται στο απόλυτο άλλοθι των δράσεών του.

Ο ηθικολόγος Σαντ του 1782² δεν προειδοποιεί, δεν επικρίνει και δεν διατάζει. Ο ηθικολόγος Σαντ παρατηρεί και απολαμβάνει. Λογοκρίνει τα ήθη και εκφράζει ελεύθερα την επιθυμία του υποκειμένου³. Και εάν η Καθολική εκκλησία λαμβάνει τον ρόλο της απόλυτης εξουσιαστικής δομής, είναι η στιγμή που ο ίδιος προτρέπει το κάθε υποκείμενο να απομακρυνθεί από οποιαδήποτε νόρμα το πειθαρχεί και το ελέγχει.

Ανοίγοντας λίγο παραπέρα το πεδίο, αναφορικά με το έργο του Σαντ, ο κειμενικός του λόγος δε μένει μονάχα εκεί. Ενάντια στον εξουσιαστικό λόγο και κυρίως στον εκκλησιαστικό λόγο δομείται η ανάγκη για σεξουαλική πρακτική.⁴ Προς μια κατεύθυνση σχεδιασμού της ανθρώπινης ύπαρξης, ο ίδιος ο Σαντ επιχειρεί να δημιουργήσει ένα αφήγημα ακραίας ερωτικής εμπειρίας μέσα στο οποίο η σεξουαλική επιθυμία εκπληρώνεται ανεμπόδιση, χωρίς ηθικές επιταγές και κυρίως χωρίς καμιά απολύτως απαγόρευση. Αυτός είναι ένας τρόπος για τον ίδιο τον συγγραφέα, μέσω του ακραίου ερωτικού του λόγου, να εκθέσει τις φιλοσοφικές του

¹ Στο ίδιο, σ. 28.

² Πιθανή ημερομηνία συγγραφής του κειμένου. Εποχή που χαρακτηρίζει τον δεύτερο εγκλεισμό του συγγραφέα στη Βαστίλη (1777-1790).

³ Κυριακή Σαμαρτζή, «Ο Σαντ και η γραφή: Μετουσίωση και Διαστροφή», στο *Λογοτεχνία – Διαλογικότητα – Ψυχολογία - Κριτικές Προσεγγίσεις*, Ατραπός, Αθήνα 2007, σ. 222.

⁴ Στο ίδιο, σ. 223.

θέσεις για το αδύνατο που είναι ικανό να συμβεί και το αδύνατο που είναι ακόμα πιο ικανό να ειπωθεί.¹

Στη θεωρία περί της απόλυτης σεξουαλικής ελευθεριότητας που αναπτύσσει ο Σαντ μπορεί να γίνει η αναγωγή που προτείνει ο στοχαστής σχετικά με τη ρήξη της υφιστάμενης κοινωνικής πραγματικότητας. Η κοινωνία που απαγορεύει, η κοινωνία που βλέπει μονάχα αυτό στο οποίο αναφέρεται, η κοινωνία που θέτει τους νόμους και ορίζει την έκφραση του πραγματικού², είναι ο εξουσιαστικός εκείνος λόγος μέσα στον οποίο οφείλει το κάθε υποκείμενο τουλάχιστον να μην εγκλωβιστεί.³ Αυτή η κοινωνία χαρακτηρίζεται από μια αέναη σταθερότητα κίνησης, από ένα σύστημα σταθμών⁴ το οποίο σύμφωνα με τον Σαντ επιβάλλεται να αμφισβητηθεί και να αναθεωρηθεί.

Στη θέση αυτή βρίσκουμε σύμφωνη την άποψη του φιλοσόφου περί χειραγώγησης του υποκειμένου και σύνδεσης της σεξουαλικής πρακτικής με τη πολιτική εξουσία. Η πρόθεση της σεξουαλικής αφήγησης δεν εξαντλείται αμιγώς στη σωματική έκφραση των ηδονών. Αντιθέτως μέσα από αυτή την αναφορά γίνεται μια προσπάθεια από τον Σαντ να ανακατασκευάσει τον ήδη θεσμοποιημένο λόγο έτσι όπως αυτός καθορίζεται από τις κοινωνικές επιταγές της κάθε εποχής. Εξετάζεται επομένως, το ζήτημα της έντονης σεξουαλικής αναφοράς, μέσα από μια κοινωνική διάσταση, ως ένα φιλοσοφικό σύστημα το οποίο υπερβαίνει οποιαδήποτε αναφορά στην επιθυμία ενώ παράλληλα μετουσιώνεται σε μια γραφή κοινωνικής ουτοπίας και επαναστατικής πρακτικής.⁵

Επιστρέφοντας στο κείμενο στο οποίο έχουμε εστιάσει, υπάρχει μια και μοναδική σημείωση για το τέλος του διαλόγου ανάμεσα στους δυο αυτούς άντρες. Σημείωση, καθοριστική για τη σύνδεση του έργου με αυ-

¹ Στο ίδιο, σ. 224.

² Roland Barthes, *Σάντ Φουριέ – Λογία*, μτφρ. Ιωάννα Ευσταθιάδου – Λάππα, Άκμων, Αθήνα 1977, σ. 44.

³ Σε αυτό το σημείο αξίζει να αναφερθεί πως η έντονη ανάγκη του Σαντ να οδηγήσει τους ήρωές του σε συνθήκες ολικής καταστροφής και εκμηδενισμού οποιασδήποτε αίσθησης και έκφρασης του ωραίου θα μπορούσε να συσχετιστεί με τον μακροχρόνιο εγκλεισμό του στις φυλακές της Βαστίλης. Ο ίδιος τιμωρήθηκε και φυλακίστηκε από τρία διαφορετικά καθεστώτα: τη μοναρχία, τη δημοκρατία και την αυτοκρατορία του Ναπολέοντα. Σαμαρτζή, *ό.π.*, σ. 220.

⁴ Barthes, *Σάντ Φουριέ – Λογία*, *ό.π.*, σ. 31.

⁵ Σαμαρτζή, *ό.π.*, σ. 230- 231.

τό που αποκαλείται ρήξη της υφιστάμενης πραγματικότητας και επιχειρεί να προσεγγίσει τόσο ο Σαντ όσο και ο Φουκώ αργότερα μέσα από το δικό του έργο.

Αναφέρεται λοιπόν μεταξύ άλλων πώς:

Ο ετοιμοθάνατος χτύπησε το κουδουνάκι, οι γυναίκες μπήκαν και ο κληρικός έγινε στην αγκαλιά τους ένας άνθρωπος διεφθαρμένος από τη φύση, καθώς δεν κατόρθωσε να εξηγήσει τι σήμαινε φύση διεφθαρμένη.¹

Είναι λοιπόν, ο ίδιος ο κληρικός ο υπερασπιστής μιας τυποποιημένης ηθικής που μέσα από τη διαλεκτική σκοτώνει κάθε αρχική του πίστη. Είναι η στροφή προς το πραγματικό που ορίζεται μέσα από το κείμενο του Σαντ μέσω των απολαύσεων. Είναι η είσοδος στον κόσμο μιας κάποιας αταξίας. Είναι η ρήξη ως προς τη κοινωνική κατασκευή. Είναι η ανατροπή που γεννούν οι αισθήσεις. Είναι η αποχή από οποιαδήποτε λογική σκέψη.

Προς μία γενεαλογία της ηθικής

Η Ιστορία της σεξουαλικότητας στο έργο του Φουκώ, είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την ιστορία της ηθικής. Στην τελευταία, διακρίνει κανείς δυο όψεις. Από την μια πράξεις οι οποίες είναι συνυφασμένες με έναν ηθικό κώδικα πιθανών συμπεριφορών και από την άλλη πράξεις αυτοκαθορισμού. Στη πρώτη περίπτωση, το ηθικό υποκειμένο υπακούει σε κανόνες και νόμους που έχουν καταναγκαστικό χαρακτήρα και είναι υποχρεωμένο να υποτάσσεται σε αυτούς.² Στη δεύτερη, διακρίνει ένα άλλο είδος ηθικής το οποίο αφορά στη σχέση του εκάστοτε υποκειμένου με τον ίδιο του τον εαυτό.³ Αυτό το κομμάτι ηθικής εφαρμόζει τεχνικές και πρακτικές προκειμένου να συγκροτήσει τον εαυτό του υποκειμένου και είναι υπεύθυνο για το είδος σχέσης που πρέπει να διαμορφώσει κανείς με αυτόν.

Για τον Φουκώ η σεξουαλικότητα ως μέρος μιας ηθικής ή αλλιώς ηθικής ουσίας ορίζεται διαφορετικά από τους αρχαίους Έλληνες, διαφορετικά από τους χριστιανούς και διαφορετικά από τους συγχρόνους

¹ De Sade, *Διάλογος...*, ό.π., σ. 30.

² Κέη, ό.π., σ. 165.

³ Φουκώ, *Εξουσία, Γνώση. Ηθική*, ό.π., σ. 100.

του. Οι αλλαγές που σηματοδοτήθηκαν στο πεδίο της ηθικότητας αφορούν ακριβώς αυτή τη σχέση με τον εαυτό που μόλις αναφέρθηκε.

Στην κλασική εποχή για παράδειγμα, η ηθική στηριζόταν στην προσωπική επιλογή, στην αισθητική της ύπαρξης. Εδώ, το υποκείμενο δεν ήταν υποχρεωμένο να ακολουθήσει έναν συγκεκριμένο τρόπο συμπεριφοράς. Εδώ το υποκείμενο γινόταν κύριο του εαυτού του, των ορέξεων και των επιθυμιών του. Μέσω της εγκράτειας, του αυτοελέγχου και της αυτοκυριαρχίας που ανέπτυξε ήταν σε θέση να εγκαθιδρύσει την «τέχνη της ζωής» και να δημιουργήσει μια σχέση με τον εαυτό του, εναρμονίζοντας τον φυσικό βίο με τις πράξεις του.¹

Στα χρόνια του χριστιανισμού οι σεξουαλικοί κανόνες, ακολουθούσαν ένα είδος νομικής υποχρέωσης: «έναν καταναγκαστικός και ενοχοποιημένος τρόπος σχέσης με τον εαυτό, περιλαμβάνει ακριβείς μορφές προσήλωσης, καχυποψίας, αποκρυπτογράφησης, ομολογίας, αυτοκατηγορίας, αγώνα ενάντια στους πειρασμούς»². Ο χριστιανικός τρόπος ζωής συνδέθηκε με απαγορεύσεις και περιορισμούς. Ολόκληρη η χριστιανική ηθική βασίστηκε σε μια αυστηρή σεξουαλικότητα αποκλεισμένη από την επιθυμία και την ηδονή. Η οποιαδήποτε προσκόλληση στον εαυτό έδειχνε αντίθετη με τη Θέληση του Θεού.

Το ζήτημα της αγνότητας αποτέλεσε για τον χριστιανικό ασκητισμό, ζήτημα υψίστης ηθικής σημασίας. Ένα είδος ελέγχου όφειλε «να διατηρεί τον εαυτό αγνό»³. Εδώ, η σεξουαλική αυτοσυγκράτηση, η σωματική ακεραιότητα και η αυτοκυριαρχία, έρχονταν να αντικαταστήσουν το αίσθημα της λαγνείας και της σαρκικής απόλαυσης. Η αποκρυπτογράφηση της αλήθειας μέσω της μη αποδοχής της νόρμας του εαυτού, ήταν προϊόν αυτής της εξάρτησης του καθενός από τον Θεό.

Στην ιερατική εξουσία, οφείλεται λοιπόν, αυτή η μετατόπιση από την επιμέλεια του εαυτού, στην επιμέλεια των άλλων.⁴ Ο εκάστοτε ιερέας, φωνή ενός ανώτερου λόγου γίνεται αρμόδιος για τις ψυχές των ανθρώπων και αποφασίζει ο ίδιος για το βαθμό εμπλοκής η μη του ατόμου στις αποφάσεις που αφορούν τη ζωή του.

Στα χρόνια της Αναγέννησης επανεμφανίζεται το πεδίο αυτονομίας του εκάστοτε υποκειμένου. Την τέχνη της ζωής, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Φουκώ, είναι ικανή να την επιμεληθεί ξανά το ίδιο το άτομο,

¹ Κέη, *ό.π.*, σ. 165.

² Στο ίδιο, σ. 166.

³ Φουκώ *ό.π.*, σ. 114.

⁴ Στο ίδιο, σ. 119.

το οποίο φροντίζει τη σωτηρία του ανεξάρτητα από οποιοδήποτε εκκλησιαστικό θεσμό. «Μπορώ να είμαι ανήθικος και όμως να γνωρίζω την αλήθεια», αναφέρει ο Καρτέσιος. Η αλήθεια του κόσμου, τον 18^ο αιώνα, αρχίζει μέσω της ιατρικής και της επιστήμης να απομακρύνεται από την ασκητική και έτσι ένα μη ασκητικό υποκείμενο της γνώσης θεσμοποιείται μέσω της σύγχρονης επιστήμης.¹

Το υποκείμενο αυτό απομακρύνεται ολοένα και περισσότερο από τη συγκρότηση ενός υποκειμένου ηθικής. Πλέον γίνεται λόγος μέσω της φιλοσοφίας του Κάντ για ένα καθολικό υποκείμενο το οποίο σταδιακά αποχωρεί από μια κατάσταση «ανωριμότητας»² και εισέρχεται σε μια περίοδο όπου η σχέση βούλησης, εξουσίας και Ορθού Λόγου, επανεξετάζεται και τροποποιείται ριζικά. Ο Κάντ κάνει λόγο για ελευθερία συνείδησης και προτρέπει τα υποκείμενα να απαλλαγούν από την τυφλή υποταγή μέσω του Κριτικού Λόγου.³

Στο έργο «τι είναι ο Διαφωτισμός», εν κατακλείδι ο Φουκώ ασκεί κριτική στη νεωτερικότητα και απαιτεί τη δημιουργία ενός νέου φιλοσοφικού ήθους-καθήκοντος, ικανού ως προς την αποδοχή της εξουσίας κάποιου άλλου. Το αίτημα του φιλοσόφου ως προς την απελευθέρωση της υποκειμενικότητας, μπορεί να πραγματοποιηθεί μέσα από πρακτικές Λόγου. Προς μια κατεύθυνση αναζήτησης των ορίων και αποδόμησης του υφιστάμενου κόσμου, η λύση που προτείνει αφορά στη κριτική οντολογία ως στάση ζωής και τη δυνατότητα που αυτή παρέχει στα υποκείμενα μέσω της υπέρβασης των ήδη διαμορφωμένων συνθηκών να δημιουργήσει από την αρχή, ένα νέο τρόπο σύλληψης του βίου.

Προς μία κατεύθυνση ομολογίας

Ένα από τα ερωτήματα που θέτει ο Φουκώ στις παραδόσεις⁴ του αφορά στο ζήτημα της ομολογίας έτσι όπως αυτή διαμορφώθηκε και σχηματοποιήθηκε από την εποχή του Μεσαίωνα και έπειτα. Από τον 12^ο αιώνα⁵

¹ Στο ίδιο, σ. 121.

² Michel Foucault, *Τι είναι Διαφωτισμός*, μτφρ. Στεφάνου Ρ., Έρασμος, Αθήνα 1988, σ. 10.

³ Στο ίδιο, σ.11.

⁴ Μισέλ Φουκώ, *Οι μη κανονικοί, Παραδόσεις στο κολέγιο της Γαλλίας 1974-1975*, μτφρ. Σιαμανδούρας Σ., Εστία, Αθήνα 2010, σ. 321- 370.

⁵ Το 1215 η σύνοδος του Latran θεσμοθετεί τον υποχρεωτικό χαρακτήρα της εξομολόγησης. Τσακιστράκη Χριστίνα, *Αλήθεια, Εξομολόγηση, Υποκείμενο, Στοιχεία*

η ομολογία στο εσωτερικό μιας εδραιωμένης εκκλησιαστικής εξουσίας εμφανίζει τα χαρακτηριστικά της τακτικότητας, της συνέχειας και της εξαντλητικότητας. Η εξομολόγηση οφείλει να πραγματοποιείται *έτσι και αλλιώς*¹ ανά τακτά χρονικά διαστήματα και δεν αποτελεί πλέον απόρροια μιας μεμονωμένης αμαρτίας. Έχει την υποχρέωση να ακολουθεί τη χρονικότητα της αφήγησής της, χωρίς υπεκφυγές και οφείλει να έχει καθολικό χαρακτήρα. Προκύπτει λοιπόν, μια ολόκληρη εποχή στην οποία η ομολογία της αμαρτίας αποκτά δεσμευτικό χαρακτήρα, τόσο για αυτές που κρίνονται σοβαρές όσο και για εκείνες που είναι λιγότερο σημαντικές. Για τον βαθμό της σημαντικότητας η μη, αρμόδιος κριτής ορίζεται ο ιερέας.

Στο σημείο αυτό γίνεται λόγος για το μερίδιο εξουσίας και επίδρασης που είχε ο ιερέας καθ' όλη τη διαδικασία της ομολογίας. Φαίνεται μέσα σε όλα λοιπόν, πώς υπήρχε μια άτυπη υποχρέωση συνέχειας απέναντι στο συγκεκριμένο πρόσωπο του ιερέα. Σε κάθε πιστό αντιστοιχούσε ο ίδιος πάντοτε ιερέας που θα αποδεχόταν το μήνυμα της αμαρτίας. Σε αυτό βέβαια σημαντικό ρόλο έπαιζε και η συχνότητα της εκάστοτε ομολογίας. Η τελευταία όφειλε να πραγματοποιείται από τους πιστούς αρκετές φορές κατά τη διάρκεια της ζωής τους με το πρόσχημα μιας περισσότερο ολοκληρωτικής ομολογίας, η οποία και θα αφορούσε όλα τα στάδια της ατομικής τους ύπαρξης.

Μέσα από τον ρόλο του εξομολογητή αρχίζει να διαφαίνεται επιπλέον, αυτό που ο ίδιος ο Φουκώ αποκαλεί *τεχνική ελέγχου της συνείδησης*.² Πιο συγκεκριμένα και σύμφωνα με τον στοχαστή, ο εκκλησιαστικός θεσμός ήταν ικανός να αναπτύξει μεθόδους ανάλυσης και εξέτασης του κάθε αμαρτήματος ξεχωριστά. Ο ιερωμένος αποκτούσε κατ' αυτό τον τρόπο αρμοδιότητες επίγειου–πνευματικού δικαστή και όριζε τις ποινές ανάλογα με τις δικές του ιεραρχίες, ασχέτως αυθαίρετου ή μη χαρακτήρα.

Ολόκληρη η εποχή του 12^{ου}–13^{ου} αιώνα αποτελεί το μεταβατικό εκείνο διάστημα σύμφωνα με το οποίο ένας θνητός μπορεί να ορίζει την άφεση αμαρτιών μέσω της διαμεσολάβησής του με τον Θεό. Η εστίαση εδώ αφορά στη νομιμοποιημένη εξουσία του εκάστοτε ιερέα η οποία προ-

για τη γενεαλογική κριτική της ψυχανάλυσης στο Φουκώ <http://www.frenchphilosophy.gr/wp-content/uploads/2013/11/Tsakistraki-Alitheiaexomologisi-ypokeimeno...1.pdf>, σ. 3 (ανάκτηση: 23.9.2015).

¹ Στο ίδιο, σ. 335.

² Στο ίδιο, σ. 336.

σλαμβάνεται σταθερά και οριστικά στο εσωτερικό της διαδικασίας της ομολογίας και αποκτά τα χαρακτηριστικά της εξουσίας του «δεσμείν και λύειν».¹

Πλησιάζοντας τον 16^ο αιώνα, ο ιερέας εξακολουθεί να έχει το προνόμιο της άφεσης των αμαρτιών, ο τρόπος εμπλοκής του όμως με την εξέταση, εξελίσσεται σε ένα ολοένα και μεγαλύτερο βαθμό. Οι αισθήσεις της όρασης, της ακοής και της όσφρησης του τελευταίου νομιμοποιούνται και διαμορφώνουν την εμπειρική εκείνη εξουσία που είναι ικανή να κυβερνά τις ψυχές των ατόμων. Αναφορικά με τον ιερέα και το δικαίωμα διακυβέρνησης επί των ψυχών ο Φουκώ αναφέρει πώς: «τη στιγμή που τα κράτη έθεταν το τεχνικό πρόβλημα της εξουσίας επί των σωμάτων και των μέσων με τα οποία θα μπορούσε να τεθεί πράγματι σε λειτουργία η εξουσία, η Εκκλησία από τη μεριά της επεξεργαζόταν μια τεχνική διακυβέρνησης των ψυχών, την ποιμαντική».²

Αυτό που ωστόσο αλλάζει ολοκληρωτικά στον τρόπο πρόσληψης της εξομολόγησης από τον 16^ο αιώνα και έπειτα αφορά στη προβληματική του μολυσμένου σώματος. Εδώ το αντικείμενο της εξέτασης δεν είναι απλώς η συνείδηση του εκάστοτε υποκειμένου. Εδώ οι τεχνικές αναλύσεων βασίζονται σε όλα όσα αισθάνεται ο μετανοών. Χειρονομίες, αισθήσεις, σκέψεις, και επιθυμίες συγκροτούν μια νέα σαρκική εκδοχή της αμαρτίας καθώς το σώμα ελέγχεται ως ένα μέσο που γεννά την ηδονή και φέρει αλλαγές στο επίπεδο της σχέσης με τον άλλο.³

Το ερώτημα τίθεται τώρα πια στο σώμα ενώ η συνείδηση του εκάστοτε υποκειμένου εξετάζεται αναφορικά με την απόλαυση. Η μετατόπιση που έχει επέλθει αφορά κατά αποκλειστικότητα τη σχέση του ατόμου με την επιθυμία και την ηδονή. Γίνεται λοιπόν, σαφές πώς ζητούμενο στο εξομολογητήριο είναι η ομολογία γύρω το σεξ και τα επιτρεπτά ή μη όρια του.⁴

[...] Καθώς το αμάρτημα της ακαθαρσίας διαπράττεται με άπειρους τρόπους, με όλες τις αισθήσεις του σώματος και όλες τις δυνάμεις της ψυχής, ο εξομολογητής [...] θα εξετάσει όλες τις αισθή-

¹ Στο ίδιο, σ. 337- 338.

² Στο ίδιο, σ. 340-341.

³ Στο ίδιο, σ. 358.

⁴ Μαρία Μητροσύλη, «Το ερώτημα της σεξουαλικότητας στον Φουκώ. Μια ανάγνωση μέσω της Ιστορίας της σεξουαλικότητας», *Εκ των Υστέρων*, Περιοδικό για την Ψυχανάλυση, (19). Σεξουαλικότητα και Φύλο, Πλήθρον 2009, σ. 165.

σεις τη μια μετά την άλλη. Έπειτα θα εξετάσει τις επιθυμίες. Και τέλος θα εξετάσει τις σκέψεις.¹

Κατά τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα η τελετουργία της ομολογίας εξακολουθεί να εκτυλίσσεται μέσα σε μια σχέση εξουσίας². Όπως ήδη αναφέρθηκε, η ομολογία απαιτείται, επιβάλλεται, αποτιμάται, παρεμβαίνει για να κρίνει, να τιμωρήσει, να συγχωρήσει, να παρηγορήσει και να συμφιλιώσει. Αυτό που αλλάζει την περίοδο εκείνη μέσω του προτεσταντισμού, της Αντιμεταρρύθμισης, της παιδαγωγικής του 18^{ου} αιώνα και της Ιατρικής αργότερα του 19^{ου}, αφορά στο τρόπο με τον οποίο προσλαμβάνεται ο λόγος για το σεξ ως μια κρατική υπόθεση.³ Καμία κοινωνία, μέχρι εκείνη την ιστορική συγκυρία, δεν είχε επιδείξει μεγαλύτερο ενδιαφέρον για τις ατομικές ηδονές όσο η κοινωνία του 18^{ου} αιώνα.

Εδώ ο λόγος δεν μένει απλώς στο συμβάν, στη εκτέλεση δηλαδή της ερωτικής πράξης. Εδώ ο λόγος εστιάζει στην αφήγηση του υποκειμένου ως ενεργός δρών. Αυτό που ενδιαφέρει τον εκπρόσωπο της Καθολικής εκκλησίας είναι ένας λεπτομερής λόγος ως προς την ηδονή, την επιθυμία, τις διακυμάνσεις και το βαθμό εμπλοκής του υποκειμένου στη σαρκική απόλαυση.

Η εξομολόγηση ως τεχνική ανάλυσης του εαυτού και η σύνδεσή της με ένα ψυχαναλυτικό διακύβευμα

Στην τελετουργία της εξομολόγησης, η επιθυμία αποκτά στοιχεία μυστικότητας, υποταγής και εν τέλει εξουσίας⁴. Η κανονικοποίηση των τεχνικών ομολογίας και κανόνων εξέτασης δίνουν το προνόμιο συνεργασίας ανάμεσα στη πολιτειακή εξουσία και την αντίστοιχη θρησκευτική. Το κοινωνικοπολιτισμικό μοντέλο της Δύσης γίνεται η φυλακή μεμονωμένων σωμάτων, καθώς τα πάντα πρέπει να ειπωθούν και να μετουσιωθούν σε λόγο. Σκέψεις, επιθυμίες, όνειρα, πόθοι και αισθήσεις χειραγωγούνται από την εκάστοτε εξουσία.⁵

Στους κόλπους αυτής της διαδικασίας γίνεται φανερό πώς το υποκείμενο οφείλει να συμμορφώνεται με τον νόμο ενός Άλλου, ανώτερου και

¹ Στο ίδιο, σ. 358.

² Michel Foucault, *Η Ιστορία της σεξουαλικότητας*, τόμος 1, *Η βούληση για γνώση*, μτφρ. Μπέτζελος Τ., Πλέθρον, 2011, σ. 77.

³ Στο ίδιο, σ. 165.

⁴ Τσακιστράκη, *ό.π.*, σ. 134.

⁵ Στο ίδιο, σ. 3.

περισσότερο αρμοδίου για την ίδια του την ύπαρξη. Οι πράξεις και οι επιλογές του καθορίζονται από μια ηθική που επιβάλλεται, καταστέλλοντας οποιαδήποτε επιθυμία ή φυσική ανάγκη. Ο λόγος του δομείται και έχει ισχύ μόνο μέσα σε ένα πλαίσιο εξομολόγησης και απεύθυνσης σε αυτόν τον Άλλο.

Η νεωτερική εποχή, εγκαινιάζει αλλαγές μεταξύ των οποίων και στο φαινόμενο της ομολογίας. Η μετατόπιση από τον ποιμενικό χαρακτήρα της εξομολόγησης σε ένα πιο διευρυμένο ορίζοντα, θέτει την επιστημονική βάση τεκμηρίωσης του λόγου του Άλλου. Ο Άλλος, ο καθοδηγητής της συνείδησης των χριστιανικών χρόνων, μετατρέπεται στον ψυχαναλυτή της Νεωτερικότητας.

Για τον Φουκώ η διαδικασία της ψυχανάλυσης είναι μια ακόμη σχέση εξουσίας που αναλαμβάνει ενεργό ρόλο στις κοινωνίες ελέγχου.¹ Ο Φρόυντ, σύμφωνα με την άποψη του γάλλου στοχαστή, βασίστηκε πάνω στην εξομολόγηση προκειμένου να δομήσει μια θεωρία τεχνικής ελέγχου. Ήταν μάλλον η στιγμή όπου ο επιστημονικός λόγος προσπάθησε να συγκροτήσει μια θεωρία για το υποκείμενο και την εγκυρότητα της ενδοσκόπησης στον κόσμο του ασυνειδήτου και βρέθηκε σε ένα μεθοδολογικό παράδοξο.²

Η κριτική που ασκεί κατά κύριο λόγο ο Φουκώ στη ψυχαναλυτική πρακτική, αφορά στον τρόπο με τον οποίο ο διαμεσολαβητής-ψυχαναλυτής αντιμετωπίζει την επιθυμία του εκάστοτε υποκειμένου. Υπάρχει μια λανθάνουσα κατάσταση σύμφωνα με την οποία το υποκείμενο οφείλει να υπακούσει στη βούληση που επιδεικνύει ο αναλυτής, προκειμένου ο τελευταίος να προσεγγίσει την επιθυμία του. Είναι ένα είδος τυφλής ακολουθίας των σημαινόντων του Άλλου. Μια επίκτητη φόρμα στην οποία οφείλει να συμμετάσχει το υποκείμενο χωρίς ωστόσο να μπορεί να αρθρώσει τον δικό του λόγο για τον εαυτό του. Μια συνθήκη εν τέλει μέσα στην οποία δεν αναγνωρίζεται καμία πράξη ελευθερίας, ενώ η στροφή προς την υποταγή στον λόγο αυτού του μεγάλου Άλλου είναι έντονη.³ Στην ουσία το υποκείμενο χάνει την ατομική συνείδηση επιθυμίας του και ταυτόχρονα ένα είδος μικροκελιού διαμορφώνεται γύρω από το

¹ Βλ. συνέντευξη Ρεζινάλντ Μπλανσέ, *Ο Φουκώ και η Ψυχανάλυση* στο <http://kaboomzine.gr/foucault-psychoanalysis/> (ανάκτηση: 23.09.2015).

² Michel Foucault, *Η Ιστορία της σεξουαλικότητας...*, ό.π., σ. 80.

³ Τσακιστράκη, ό.π., σ. 135.

σώμα του.¹ Η αλήθεια καταλήγει να συνιστά μια πραγματικότητα η οποία δεν υπάρχει.²

Η ψυχανάλυση για τον γάλλο στοχαστή διαφέρει από την ομολογία μόνο σε επίπεδο θεωρητικής τεκμηρίωσης. Σε αντίθεση με την ποιμενική πρακτική ο λόγος της ψυχανάλυσης αποκτά επιστημονική κανονικότητα θεμελιωμένη όμως και αυτή, όπως ήδη αναφέρθηκε μέσα σε μια εξουσιαστική σχέση. Τα χαρακτηριστικά της ψυχανάλυσης σύμφωνα με τον Φουκώ, είναι άρρηκτα συνδεδεμένα με «τη σχέση νόμου και επιθυμίας, την πεποίθηση ότι η αλήθεια απελευθερώνει και την ανάγκη διερεύνησης του ψυχικού κόσμου μέσω των τεχνικών της. Η ψυχανάλυση εντάσσεται στην προϋπάρχουσα κυκλική ροή μεταξύ εξουσίας, αλήθειας και υποκειμένου, την οποία θα ακολουθεί πιστά».³

*[...] Ήταν επίσης μια επιστήμη υποταγμένη επί της ουσίας στις προσταγές της ηθικής, αναπαράγοντας τους διαχωρισμούς της υπό τη μορφή του ιατρικού Κανόνα. Προφασιζόμενη ότι λέει την αλήθεια, έσπερνε παντού φόβους. Απέδιδε στην παραμικρή ταλάντευση της σεξουαλικότητας μια φαντασιακή δυναστεία δεινών που προορίζονταν να επηρεάσουν τις γενεές. Επιβεβαίωνε ότι είναι επικίνδυνες για ολόκληρη την κοινωνία οι λαθραίες συνήθειες των συνεσταλμένων και οι μοναχικές μικρομανίες. Στο άκρο των ασυνήθιστων ηδονών τοποθέτησε ούτε λίγο ούτε πολύ τον θάνατο: τον θάνατο των ατόμων, των γενεών, του είδους [...]*⁴

Η αναζήτηση της αλήθειας, παιδί μιας τεχνικής της ομολογίας, συνδέεται άρρηκτα με τις πολλαπλές μορφές καταναγκασμού.⁵ Ο ψυχαναλυτικός λόγος για τον Φουκώ, μεταμορφώνεται σε νόμο μιας εξουσίας η οποία απαιτεί υπακοή και υποταγή. Ο νόμος απορρίπτει την επιθυμία και αναμένει από αυτή να αρνηθεί τον εαυτό της.

¹ Ιορδάνης Κουμασίδης, «Μισέλ Φουκώ, Οι μη κανονικοί» περ. *Φιλοσοφείν*, τεύχ. 5 (Ιανουάριος 2012), σ. 6.

² Τσακιστράκη, *ό.π.*, σ. 139.

³ Στο ίδιο, σ. 138.

⁴ Foucault, *Η Ιστορία της σεξουαλικότητας*, *ό.π.*

⁵ Φουκώ, *Εξουσία, Γνώση. Ηθική*, *ό.π.*, σ. 34.

Επίμετρο

Για τον Φουκώ, κάθε ανθρώπινη σχέση, είναι σχέση εξουσίας. Η εξουσία εγγράφεται στο ανθρώπινο σώμα και από εκεί και έπειτα ασκείται διαρκώς. Στο υπάρχον κείμενο, έγινε μια προσπάθεια ανάδειξης αυτών των εξουσιαστικών δομών οι οποίες με αφορμή τον ελευθειάζον κειμενικό λόγο του Σαντ επικεντρώθηκαν στο ζήτημα της ομολογίας και μετέπειτα πήραν προέκταση θρησκευτικής και καθολικής εξουσίας μέσα από το έργο του Φουκώ.

Είναι αδύνατο μέσα σε ένα τόσο μικρό δοκίμιο να πραγματοποιηθεί καθολική εξέταση του ζητήματος της εξουσίας. Αυτό στο οποίο θα θέλαμε ωστόσο να εστιάσουμε και να προσπαθήσουμε να αναδείξουμε αφορά στον τρόπο με τον οποίο μια ολόκληρη γενιά θεωρητικών και στοχαστών επικεντρώθηκε στη θρησκευτική ηθική και εξουσία και τον τρόπο με τον οποίο η τελευταία μεταλαμπάδευσε τις τεχνικές της στο νεοτερικό δυτικό κράτος. Ο χριστιανισμός ήρθε να προτείνει από την αρχή νέες μορφές σχέσεων τις οποίες το νεοτερικό δυτικό κράτος ενσωμάτωσε στο δικό του γενέθλιο χάρτη. Μιλώντας όμως για εξουσία σε ποιο επίπεδο άσκησης της αναφερόμαστε;

Στο έργο του Φουκώ η εξουσία απαγκιστρώνεται από τα στενά όρια του θεσμού και της δομής. Κατά αυτό τον τρόπο ξεφεύγει από το νομικό περίβλημά της και μετουσιώνεται στο ερώτημα του πώς ασκείται. Η εξουσία για τον Φουκώ δεν είναι παιδί ενός κοινωνικού συμβολαίου.¹ Ούτε επίσης δικαίωμα το οποίο μεταβιβάζεται. Η εξουσία αφορά στις σχέσεις μεταξύ των ατόμων και τον τρόπο διαχείρισης της εκάστοτε υποταγής του ενός από τον άλλο. Η ανάλυση της τελευταίας χρήζει ιδιαίτερης σημασίας στη βάση μεταχείρισης, χειραγώγησης και επιτήρησης του σώματος.

Σώματα πειθαρχημένα, σώματα υποταγμένα, σώματα που ζουν μέσα στην άγνοια. Σώματα που διψούν για γνώση και αλήθεια. Σώματα που αποκλείονται και τελικά τιμωρούνται. Στις σύγχρονες κοινωνίες για τον Φουκώ, ο βαθμός εμπλοκής στην απόφαση είναι καθορισμένος από τις σχέσεις εξουσίας. Μέσα από τις σελίδες που προηγήθηκαν ήρθαμε σε επαφή με το μετουσιωτικό μηχανισμό της εξουσίας. Από την ατομική ηθική στη θρησκεία και από τη θρησκεία στη κοινωνία. Ένα ολόκληρο

¹ Στο ίδιο, σ. 91.

φάσμα προσωπικών, κοινωνικών, πολιτικών σχέσεων καθορίζεται από δυνάμεις ανεξέλεγκτες από το ίδιο το άτομο.

Ένας μετασχηματισμός ηθικής συγκρότησης του ατόμου από την περίοδο της αστικοποίησης και της εκβιομηχάνισης, θέτει τα θεμέλια νέων τεχνικών ελέγχου και μηχανισμών πειθάρχησης των ατόμων. Η εξουσιαστική πρακτική στοχεύει στο να οριοθετήσει την συμπεριφορά των υποκειμένων, μέσα σε όλες τις κοινωνικές σχέσεις, αλλά δεν αποτελεί μόνο καταπιεστική και απαγορευτική πρακτική.

Για τον Φουκώ η παραγωγική εξουσία¹ «διασχίζει τα πράγματα, επιφέρει ηδονή, μορφές ηδονής, παράγει λόγο».² Γίνεται σαφές πώς μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η εξουσία καθίσταται συγκροτητική διαδικασία. Σε σχόλιο της ανθρωπολόγου Judith Butler αναφέρεται μεταξύ άλλων πώς «η εξουσία για τον Φουκώ δεν είναι αυτό στο οποίο απλώς εναντιωνόμαστε, αλλά είναι επίσης αυτό από το οποίο εξαρτιόμαστε για την ύπαρξή μας».³

Στη θέση αυτή, σημαντικό ρόλο κατέχει η πίστη του Φουκώ σχετικά με τον μη κρατικό–αρνητικό χαρακτήρα της εξουσίας. Η θεωρία του απομακρύνεται από την καταστολή και τον νόμο και θέτει εκ νέου ερωτήματα που αφορούν στο πώς και από ποιους ασκείται η εξουσία, με ποια κατεύθυνση και για ποιο λόγο. Γίνεται λόγος, λοιπόν, για μια διαδικασία αέναης μεταβολής μέσα στην οποία τα άτομα γίνονται φορείς της εξουσίας και αλλάζουν συνεχώς ρόλους⁴.

Είναι αλήθεια πώς το έργο του Φουκώ δέχτηκε αρκετές επικρίσεις. Χαρακτηρίστηκε ακραίο, ανίκανο ως προς τη διαχείριση της αλήθειας και μεθοδολογικά αδύναμο.

Κλείνοντας ωστόσο το παρόν δοκίμιο, αυτό που θα θέλαμε να κρατήσουμε μέσα από τη συγκεκριμένη εξέταση, αφορά σε αυτή τη νέα γενεαλογία της εξουσίας που εισάγει μέσα από το έργο του, καθώς επίσης και τη συγκρότηση ενός υποκειμένου δράσης. Η θέση του γάλλου στοχαστή για την κατάκτηση της ελευθερίας μπορεί να είναι αδύνατη, η δυνατότητα όμως ανατροπής που το ίδιο φέρει μέσα από την ανάληψη εξουσίας αφήνει ένα ανοιχτό περιθώριο στη ροπή προς τη γνώση.

¹ Οι σχέσεις εξουσίας για τον Φουκώ είναι οι παραγωγικές σχέσεις.

² Φουκώ, *Εξουσία, Γνώση, Ηθική*, ό.π., σ. 21.

³ Judith Butler, *The Physic Life of Power. Theories in Subjection*, Stanford University Press, California 1997, σ. 2.

⁴ Φουκώ, *Η μικροφυσική της εξουσίας*, ό.π., σ. 107.

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΣΧΟΛΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
‘ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ & ΙΣΤΟΡΙΑ’

ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ 2015-2016

Αφιερωμένη στη μνήμη
του καθηγητή Σταύρου Ιωαννίδη

Επιμέλεια

δρ. Χρύσα Τζαγκαρουλάκη

Κείμενα

Αθανάσιος Αγγελίδης, Γιάννης Αντωνόπουλος, Κώστας Δημητρίου,
Γιάννης Κτενάς, Αλέξανδρος Μακρής, Δήμητρα Μαρέτα,
Έρτα Μάρτα, Μαρία Μούρτου-Ταραδεισοπούλου,
Δημήτρης Μπέκας, Άννα Μπουλουχούρη, Ουρανία Παπαδοπούλου,
Ευφροσύνη Παυλογεωργάτου, Βασιλική Τσώτσου,
Φίλιππος Χαλκιάς, Λευτέρης Χουντουλίδης

Αθήνα 2016